

**O PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA INOVAȚIILOR LEGISLATIVE
ALE ÎMPĂRATULUI UXORIUS**

Cristina POP*

Abstract: Emperor Uxorius and his legal innovations: an overview. *The age of Iustinian represents the last stage in the evolution of the Roman Imperium. This Emperor, whose work changed the history of the world, had three major objectives. First, the reconquest of the Roman Empire; because his face was also turned towards the past, his ideal was to restore the proud aspect of the Roman territory. This was chiefly realised by Justinian conquests in Italy, Spain and Africa. His military achievements decided the course of and affected the development of Western Europe. Second and the only one to be achieved, came the composition of the Roman law pillar, the Corpus Iuris Civilis. With a general reflection, Justinian introduced to the roman world the first of the great legal monuments, which have immortalised his name and contributed to the welfare and progress of European civilisation.*

The most important legacy of the Emperor himself lays in the field of law. Containing old wine in new barrels, it is obvious that Corpus Iuris Civilis still shapes legal culture today. Under his reign was created the civil jurisprudence that still commands the laws of Eastern and Western nations. The third goal followed by the Emperor was the reunification of the Church. He became a sort of imperial pontiff and his cesaropapism represents the fulfilment of the policy which Constantin tried to establish. Under Justinian we see a concerted effort to restore the authority, autonomy and dignity of the imperial office; on the one hand, in his person was accomplished the roman last absolutism, but on the other hand, standing on the shore of the modern period, Justinian cast into the water of the future great stones which have created immense circles.

Keywords: Justinian, Roman law, Roman women, family, divorce, inheritance

Lucrarea de față constituie o prezentare care dorește să stabilească, pe lângă altele, relația dintre politica marelui împărat bizantin Iustinian și convingerile sale religioase, sub numeroase aspecte. Cercetări speciale au fost făcute de savanți renumiți cu privire la întreaga lucrare administrativă a împăratului Iustinian sau la anumite părți ale ei¹. De mare interes pentru aceștia au fost mai ales partea legislativă, activitatea militară, programul arhitectural, precum și politica economică și religioasă. Savanții în istorie politică veche și în istoria bisericească timpurie caracterizează epoca lui Iustinian I ca fiind sfârșitul unei lungi perioade numită „istoria antică” și începutul unei noi perioade numite „istoria medievală bizantină”. De fapt, lucrarea administrativă a lui Iustinian și strădania sa religioasă sunt momente hotărâtoare în dezvoltarea istoriei omenirii și a vieții Bisericii creștine, susține Asterios Gerostergios².

Întemeiat de către primul împărat roman creștin, Constantin cel Mare, Imperiul Romano-Bizantin, clătinat după scindarea administrativă din anul 395 și criza politică din secolul al V-lea, va cunoaște maxima sa afirmare sub domnia împăratului Iustinian. În calitatea sa, revendicată și asumată, de moștenitor legitim al vechilor cezari romani și de continuator al tradițiilor lor politice, domnia lui a dus la evoluarea în cadre creștine a Noii Rome. Constantinopolul, capitala noului Imperiu, va fi desemnat de către contemporani și Noul Ierusalim, iar statul ca „protejat de Dumnezeu”³. În același timp, împăratul său „victorios și pacifist” nu este numai succesorul imperatorilor romani, ci se va considera delegatul lui Hristos pe pământ, un principe sfânt și aidoma apostolilor, șef suprem al religiei creștine⁴.

Prin consecințele rezultate, programul de guvernare al lui Iustinian transcede dincolo de sfârșitul domniei sale, întrucât cei care au urmat la tron au stat sub semnul realizărilor marelui împărat. Toți acești succesori s-au văzut oarecum siliți să promoveze o politică ce să-i continue sau să-i conserve opera. În atare condiții, secolul VI poate fi numit, pe drept cuvânt, în teritoriul romano-bizantin, ca secolul lui Iustinian.

În continuarea expunerii vom prezenta, în rezumat, domnia lui Iustinian, întăietate având în discursul de față textele legale care au promovat în societatea romano-bizantină poziția juridică a femeii. În acest scop, ne vom opri punctual asupra a două instituții juridice care au ca fundament căsătoria, anume divorțul și succesiunile. Detaliind aspectele legale privitoare la femeia dornică să divorțeze sau care rămăsese văduvă, ne vom opri apoi asupra înrâuririi pe care a avut-o Teodora împărăteasa asupra promulgării anumitor texte de lege pro-feminine.

Când o lume veche se năruie și alta se naște, se observă o criză adâncă în toate domeniile vieții sociale. Considerăm că nici nu s-ar fi putut petrece altfel, deoarece căderea lumii romane vechi a adus răsturnarea forțată a ordinii politice, sociale și religioase, precum și renunțarea la valorile spirituale pe care, timp de secole, se bazase societatea quiriților. În această perioadă s-a manifestat în istoria omenirii și, în special în dezvoltarea și răspândirea creștinismului, o criză acerbă, atât internă, cât și externă. Într-o vreme de tulburare, plină de certuri interne, dezbinare, antagonisme, fanatism religios folosit pentru realizarea intereselor politice, în acea perioadă în care ocârmuirea era prea slăbită pentru a face față invaziilor barbare, pe tronul Imperiului Roman de Răsărit urcă Iustinian. El a devenit întemeietorul unei mari dinastii care a guvernat Imperiul aproape de un secol (până în anul 610). Adept incontestabil al imperiului universal, „puține personaje istorice sunt mai greu de judecat decât împăratul Iustinian... poți spune despre el în același timp mult bine și mult rău și dovezile par a se înmulți spre a justifica și răul, și binele.”⁵ Căci, așa cum remarcă și istoricul Valentin Al. Georgescu, Iustinian numără tot atâtea admiratori entuziaști sau rezervați, cât și critici severi sau numai lucizi⁶.

Perseverența acestui împărat în timpul nesfârșitelor ore de muncă, precum și lipsurile la care se supunea, sunt uimitoare. În minunatul său palat el trăia aproape ca un sihastru. Câteva ore de somn îi erau de ajuns pentru odihna trupului, din acest motiv era supranumit „neadormitul”. Mânca puțin și muncea foarte mult⁷. Ușile palatului erau deschise tuturor. Potrivit *Istoriei secrete* a lui Procopius, împăratul era omul la care se putea intra cel mai ușor din lume. S-a dovedid a fi împărat roman nu doar în vorbă, ci în faptă⁸. Noblețea sa era de o asemenea calitate, încât a fost un model pentru încercările cu care s-a confruntat administrația imperială⁹.

Deviza politicii interne și externe a lui Iustinian era „Un Stat, o Lege, o Biserică”¹⁰. În realizarea acesteia împăratul trebuia să dezvolte un asemenea sistem administrativ și legislativ, încât să vină în întâmpinarea tuturor nevoilor sociale, fără a se îndepărta de glorioasa tradiție greco-romană. Recucerirea fostelor provincii occidentale ale Imperiului Roman și *renovatio* a vechiului *urbis Romanus*¹¹, reformarea administrației, marea sa operă constructivă și, în legătură directă cu aceasta, avântul artei bizantine, sunt doar câteva dintre domeniile care în perioada lui Iustinian au devenit instrumente în vederea realizării ideologiei sale.

Cu toate acestea, împărăția lui Iustinian nu a devenit cunoscută doar prin nemurtoarele monumente artistice sau pentru victoriile sale militare. Domnia sa ar fi fost nemuritoare chiar și numai prin opera legislativă. Acest segment al politicii reprezintă replica internă a politicii sale externe, apte în concepția împăratului să redea Imperiului Romano-Bizantin atât coeziunea de care avea nevoie, cât și prosperitatea din trecut. Fiindcă din istoria împărăției de Răsărit, care cunoscuse și „vremuri de splendoare, de eflorescență culturală, de rafinată civilizație, de avânt politic, nu au lipsit nici paginile de corupție și decădere”¹², năzuințele ortodoxe ale Bizanțului au cuprins sub înrăurirea lor și latura juridică. Personalitatea de excepție care a fost Iustinian I a întrupat, cum nu a mai făcut-o nimeni până la el în Imperiul Romano-Bizantin, două idei fundamentale : ideea imperială romană și ideea creștină¹³. „Ce există mai mare, mai sacru, decât puterea imperială? Cine ar putea avea cetezanța și mândria încât să disprețuiască judecata împăratului, când înșiși întemeietorii vechiului drept au declarat deschis și lămurit că rânduielile ce decurg din hotărârile imperiale au valoare de lege?”¹⁴ „Dumnezeu a subordonat împăratului legile înseși trimițându-l pe el oamenilor ca pe o lege însuflețită... cine ar fi capabil să rezolve enigmele legii și să le descopere oamenilor, dacă nu acela care singur are dreptul să facă legea?”¹⁵ Calitatea de reprezentant al lui Hristos pe pământ este afirmată și proclamată de către Iustinian fără nicio rețineră în formula introductivă a actelor pe care le emitea : „În numele lui Iisus Hristos, Dumnezeul nostru”¹⁶. Pentru Iustinian noțiunea de Imperiu Roman se confunda cu cea de *oikumene* creștină, iar victoria credinței nu va fi pentru el o misiune mai puțin importantă decât restaurarea puterii și unității romane. În această concepție, vechea *pax Romana* va fi înlocuită cu *pax Christiana*, ajunsă ideea supremă de centralizare și extindere a Imperiului¹⁷.

Imediat după urcarea pe tron, Iustinian a considerat ca una dintre principalele priorități reforma legislativă, fără de care unitatea politică și religioasă nu putea fi una trainică. Pe lângă acest motiv, împăratul a fost îndemnat să realizeze noua codificare și din motive de ordin practic. În epoca sa, legislația romană se găsea într-un adevărat haos, ceea ce făcea deosebit de dificilă aplicarea acesteia. În numeroase cazuri, dispozițiile legislative trădau contradictorialitate și neclaritate. Pe de altă parte, procurarea lor devenise pentru practicienii din ce în ce mai anevoioasă¹⁸. Conștient de acest lucru Iustinian afirmă în *Constitutio Deo auctore* : „...am găsit că în vremea noastră legile care descind de la întemeierea Romei și din vremea lui Romulus sunt atât de încurcate, încât târăgându-se la nesfârșit această stare a lor, cu greu ar putea fi pricepute de vreo minte omenească”¹⁹. Criza sistemului politic și economic a determinat numeroase și importante prefaceri în suprastructura juridică a Imperiului. Acest

lucru nu însemna însă, nici că se putea renunța în totalitate la vechiul drept roman, nici că trebuia creată o legislație complet nouă. În consecință, pentru jurisconșulții romano-bizantini ai secolului al VI-lea devenise clar faptul că aplicarea vechii legislații romane nu era indicată. Puși față în față cu această realitate ei au ales calea de mijloc, cea a codificării.

Sarcina nu era ușoară, întrucât legile romane anterioare trebuiau adunate și studiate. Materialul rezultat se impunea a fi pătruns de învățăturile Sfintei Scripturi, ale Sfintei Tradiții și armonizate cu acestea, pentru a putea sluji nevoilor societății creștine. Așa stând lucrurile, în data de 13 februarie 528, la doar șase luni după ce fusese încoronat, Iustinian aduce la cunoștința Senatului faptul că dorește să scoată la lumină o nouă colecție de lucrări juridice care să conțină prevederile dreptului roman²⁰. Astfel a luat naștere *Corpus Iuris Civilis*, un gigant supermarket din care avocații și istoricii obișnuesc să cumpere idei juridice și concepte²¹. Pentru a-i conduce pe oameni, Legea divină nu era de ajuns, mai ales că Iustinian era moștenitorul unei situații juridice destul de confuze (imperfecțiunile din *Codex Theodosianus*, abundența legislativă din vremea împăraților Leon, Zenon, Anastasius). Cum frumos descrie Caroline Humfress, opera legislativă a lui Iustinian conținea vin vechi în burdufuri noi: fiecare carte care mai apoi urma să formeze *Corpus*-ul conținea reguli juridice provenite din surse diferite ale trecutului Romei, dar în așa fel formulate încât să fie în acord unele cu altele și totodată cu dezvoltarea societății din acele timpuri²². Legislația lui Iustinian s-a îndreptat constant înspre corectarea imperfecțiunilor și a formulărilor obscure, chiar dacă acestea fuseseră întâlnite în textele antice, în legile emise de către împărații anteriori sau în propriile lui constituții. Drept urmare, pentru publicarea celei de-a doua ediții a *Codex*-ului a adus ca argument perfecționismul: „Nimic din ceea ce a fost început de către noi nu trebuie să rămână imperfect.”²³

Faptul că întreaga comunitate a Bisericii și a Statului în Bizanț desemna un tot unitar, trebuia să fie stabilit printr-un acord între Biserică și Stat. Era de neînchipuit ca într-o singură comunitate să funcționeze două autorități opuse în același timp²⁴. Biserica întru chipa sufletul, iar Statul reprezenta trupul. Unirea sănătoasă a acestor două organisme era considerată de către Iustinian ca fiind o implicație necesară, întrucât doar astfel între ele putea avea loc o colaborare armonioasă : „Sacerdoțiul și Imperiul sunt două daruri prețioase pe care Dumnezeu le-a lăsat oamenilor din dragostea Sa nemărginită. Sacerdoțiul privește lucrurile divine; Imperiul conduce lucrurile muritoare și le guvernează; și unul, și celălalt provin din același principiu, dirijând cursul vieții umane”²⁵. De vreme ce principiul armoniei a făcut ca neconcordanța dintre legi și canoane să fie imposibilă, prin Novela 81 împăratul a stabilit ca : „...poruncile sfinte bisericesti... să fie înțelese ca legi”²⁶, iar în Codul său spune : „poruncim ca toate pedepsele practice care vin în contradicție cu un canon bisericesc și care au fost obținute prin favoruri sau prin intrigi politice, să fie lipsite de valabilitatea și autoritatea lor.”²⁷ Iustinian acceptă distincția dintre autoritatea imperială și cea spirituală, admitând că imperiul și sacerdoțiul au funcții diferite, dar totul este subordonat binelui imperiului, puterii și prosperității statale, ca valoare ultimă și absolută. „Binele Bisericii constituie forța imperiului”- reprezintă cheia teoriei împăratului²⁸.

Dacă cineva studiază cu atenție cuprinsul întregii opere a lui Iustinian se va convinge că scrierile lui teologice sunt expresia, interpretarea și apărarea rațională a legilor, care la rândul lor

sunt codificarea și însumarea ideilor centrale din scrierile teologice²⁹. Multe dintre legi au, pe de o parte, prezentări ca și cum ar fi predici ale unui scriitor bisericesc, iar canoanele Bisericii sunt prezentate supușilor săi ca legi ce trebuie respectate de întreg Imperiul³⁰. „Dacă ne străduim atât de mult să întărim legea civilă, a cărei putere, Dumnezeu, în marea lui bunătate, ne-a încredințat-o spre ocrotirea supușilor noștri, cu cât mai mult ar trebui să ne străduim să întărim canoanele și legile dumnezeiești care au fost dăruite pentru mântuirea sufletelor noastre!”³¹ Mai mult, Codul său de legi începea cu o adevărată mărturisire de credință în Hristos și Sfânta Treime³², Iustinian atribuind reușita lucrărilor juridice „inspirației divine și ajutorului Sfintei Treimi”. Nu putem înțelege importanța lui Iustinian în istorie fără a vedea în el primul ideolog al imperiului creștin.

Hans-Georg Beck în, *Erotikon Bizantin*³³, concluzionează că mărturisirea ortodoxă simbolizează pentru omul bizantin de regulă nu doar aderarea la un cod de credință și la o confesiune, ci proclamarea apartenenței definitive la Imperiul Bizantin, la ideologia și la ritualurile ce-l identifică. Ortodoxia este reprezentată eminemente de cel aflat în fruntea imperiului, de împărat. De aceea, este înaintea de toate, ortodoxie politică. Bizantinul, ca persoană religioasă, dar și ca supus politic, are în față o dublă datorie de loialitate, care- deși cu doi reprezentanți, Biserica și împărat- *in concreto* se contopește în una singură. Ceea ce înseamnă că guvernarea imperială se identifică total cu aspirațiile Bisericii, iar ea sprijină din toate puterile acțiunile împăratului. Astfel, patriarhul Constantinopolului, Mennas (536-552) sublinia că „nimic nu trebuie să se facă în preasfânta Biserică împotriva voinței și a ordinelor împăratului”³⁴, iar Iustinian declara că cea dintâi datorie a sa este „de a păstra neatinsă credința creștină curată, de a apăra de orice tulburare statul și preasfânta Biserică”³⁵.

Toate lucrările juridice publicate în timpul lui Iustinian reflectau de fapt visul unei ordini creștine și romane. Fragmente întregi din această legislație tratau despre Biserică, disciplină și morală, accentuând concepția bizantină și medievală asupra Bisericii și societății. Chiar dacă principalele direcții în acest sens au fost stabilite deja în vremea lui Constantin cel Mare și Theodios I, contribuția lui Iustinian rămâne marcantă.

Opera legislativă a lui Iustinian a fost însoțită și de reformarea infrastructurii sistemului juridic, respectiv a instituțiilor juridice. În acest context, împăratul a arătat un interes deosebit în vederea îmbunătățirii învățământului juridic superior. În primul rând, a desființat școlile de drept de la Atena, Cezareea și Alexandria. Apoi a reorganizat structura anilor de studiu, stabilind-o pentru o perioadă de 5 ani: studenții din anul I (*Justiniani novi*) studiau Instituțiile și primele patru cărți din Digeste; studenții din anul al II-lea, numiți *edictales*, continuau studiul Digestelor; în anul al III-lea se adăugau curiculi și textele lui Papinian, iar în anii IV și V studenții își completeau cunoștințele cu celelalte cărți ale Digestelor și Codex-ul lui Iustinian³⁶.

Chiar dacă există și păreri mai puțin plăcute la adresa lui, Bizanțul nu a cunoscut un alt împărat care să i se asemene după amploarea realizărilor, iar supranumele de „cel Mare” i-a fost atribuit conform meritelor sale. Mai mult, faptele acestui conducător l-au făcut pe scriitorul Agathias din Myrna să-l numească „primul între toți care au domnit în Bizanț ce s-a dovedit a fi împărat roman nu în vorbă, ci în faptă.”³⁷

Sub influența Bisericii creștine legislația Imperiului Bizantin care avea ca obiect instituția căsătoriei, va deveni din ce în ce mai severă. Astfel, căsătoriile incestuoase erau pedepsite cu moartea, confiscarea bunurilor și exilul. În același timp, a fost interzis mariajul între nași și finii botezați de către aceștia, deoarece botezul dă naștere unei paternități spirituale³⁸.

Lustinian, „intenționează în secolul VI să opereze o revoluție în acest peisaj, prin restaurarea autorității dreptului clasic și concilierea acestuia cu contribuțiile perioadei postclasice”³⁹. Legislația sa a fost una fermă și a dominat întreg Evul Mediu răsăritean⁴⁰, a asprit condițiile prin care doi cetățeni romani puteau divorța, nepermițând nici divorțul prin acord mutual, cu excepția situației în care soții doreau să trăiască în castitate. Prin urmare, Lustinian a introdus patru tipuri de divorț: divorțul prin consimțământ mutual⁴¹, divorțul motivat de un fapt neimputabil celuilalt soț sau *bona gratia* (sterilitatea femeii sau impotența soțului, boala de natură psihică a unuia dintre soți, lipsa soțului plecat în război pentru o perioadă mai mare de 5 ani și intrarea la mănăstire), divorțul determinat din vina unuia dintre soți (*iusta cause*) și divorțul pentru oricare altă cauză care nu intră în categoria *bona gratia*⁴².

Încă de la început dorim să menționăm că, în cazurile de divorț, Lustinian considera greșit să existe sancțiuni diferite pentru bărbați și femei⁴³. Astfel, în anul 528, Lustinian introduce ca și motiv de divorț unilateral impotența soțului timp de doi ani de la începutul căsătoriei. În această situație, soția își recăpăta doar zestrea oferită la nuntă. Anul 533 adaugă la lista de cauze pentru care se accepta divorțul și săvârșirea unui avort de către femeie, îmbăierea ei cu alt bărbat și acceptarea de către aceasta a bigamiei. Prin aceeași lege se stabilește pedeapsa pentru divorțul fără justă cauză, cât și pentru cel întemeiat, cazuri în care dota nu era returnată. În aceste împrejurări, partea culpabilă era obligată să transmită părții inocente a patra parte din averea sa, maximul ajungând la 50 livre de aur. Dacă în familia foștilor soți existau copii sau nepoți, partea de avere era păstrată intactă pentru beneficiul descendenților⁴⁴.

Preambulul Novelei 22 conține o explicație a lui Lustinian referitoare la evoluția divorțului, după cum urmează: anticii nu s-au preocupat intens de problema divorțului și a căsătoriilor ulterioare, din acest motiv femeile și bărbații se puteau recăsători fără a fi pedepsiți în vreun fel; totodată, Lustinian notează că împărații Theodosius II și Leon I au extins legislația în acest domeniu, așa cum și el însuși făcuse; mai mult, conchide că, din acel moment, legile care au ca obiect divorțul, vor fi extinse și îmbunătățite.

În anul 536 Lustinian mărește la trei ani perioada după care soția avea dreptul să divorțeze pe motiv de impotență a bărbatului și a permis divorțul unilateral doar în situația în care cel care cerea divorțul se dedica vieții monahale (romaniștii presupun că elaborarea acestei legi ar fi durat între 533 și 536)⁴⁵. Partea care alegea viața monahală era considerată, din punct de vedere juridic, moartă și orice act întocmit de către aceasta pentru cauză de moarte își producea efectele. Dacă soțul era cel care divorța, femeia nu avea dreptul să se recăsătorească timp de un an (*tempus lugendi*), asemeni văduvei⁴⁶.

Anul 542 aduce modificări cu privire la motivele și pedepsele pentru divorț⁴⁷. Vom detalia în cele ce urmează aceste aspecte, în vederea unei înțelegeri mai aprofundate a rolului pe care l-a adus creștinismul în materia instituției juridice pe care o tratăm.

Conform constituției din acel an, unui soț i s-a permis să divorțeze de soția sa dacă aceasta aflase despre existența unui complot împotriva împăratului și nu își înștiințase soțul, dacă era condamnată de instanță ca adulterină, dacă aceasta încercase să își ucidă bărbatul sau nu i-a adus la cunoștință că alte persoane doresc să îl omoare, dacă soția rămânea afară din căminul conjugal fără consimțământul soțului și, în final, dacă femeia luase parte la spectacole publice fără să îl anunțe sau împotriva voinței lui. În asemenea circumstanțe soțul păstra și darurile de nuntă, și zestrea soției. Mai mult, dacă soția fusese condamnată pentru adulter, soțul păstra întreaga avere dacă existau copii din căsătorie și o parte egală cu o treime din dota femeii, în situația în care nu existau copii. Un bărbat care divorța de soția sa fără a dovedi un motiv întemeiat, îi returna acesteia zestrea și darurile de nuntă, iar în plus, era obligat să o recompenseze pe fosta soție cu o treime din valoarea acelor daruri. Ca o noutate, soția săracă repudiată *sine causa legibus agnita*, are drept la un sfert din averea soțului, în plină proprietate, fără ca ceea ce ia să poată depăși o sută de livre de aur⁴⁸.

De asemenea, dispozițiile aceluiași act statutau că o soție poate divorța, după cum urmează: dacă soțul ei a fost implicat într-un complot împotriva împăratului sau dacă acesta cunoștea că alții vor să comită o asemenea crimă și nu îi denunțase, dacă bărbatul a încercat să o ucidă sau nu a dorit să divulge că anumiți terți doresc asta, dacă soțul încercase să îi violeze castitatea, în sensul că o obligase să întrețină relații sexuale cu alt bărbat cu scopul de a o acuza de adulter, dacă o învinovățise de adulter dar nu și-a putut demonstra susținerea și, în cele din urmă, dacă bărbatul întreținea o altă femeie în căminul conjugal sau chiar în același oraș. În aceste cazuri fosta soție păstra darurile de nuntă, își recăpăta zestrea, iar dacă soțul nu îi dovedise adulterul, femeia dobânda toată averea bărbatului (dacă existau copii) și, în plus, o parte egală cu o treime din darurile primite la nuntă dacă foștii soți nu aveau copii. Întreținerea unei amante îl costa pe fostul soț, pe lângă dotă și darurile de nuntă, maxim o treime din valoarea respectivelor cadouri oferite cu ocazia nunții.

Privind din altă perspectivă, o soție care dorea să divorțeze de soțul ei fără un motiv temeinic era obligată să îi returneze acestuia darurile de nuntă, își pierdea zestrea și era trimisă la mănăstire pentru tot restul vieții. Când o astfel de femeie avea copii, două treimi din averea sa erau reținute pentru aceștia, iar cealaltă parte revenea mănăstirii la care era trimisă. Dacă nu rezultaseră copii din mariajul încheiat, două treimi din averea fostei soții se distribuiau mănăstirii, în timp ce restul bunurilor deținute de către aceasta erau transmise părinților femeii. Neavând nici copii și părinții ei fiind decedați, toate proprietățile celei în cauză urmau să intre în patrimoniul mănăstirii.

Divorțul prin consimțământ mutual a fost prohibit în același an, 542, cu excepția cazului în care unul dintre soți se retrăgea la mănăstire⁴⁹. Votul mănăstiresc avea, în orice caz, conform învățăturilor canoniștilor, un efect de soluție a căsniciei. Legislația iustiniană pleacă și ea de la această premisă. Soției părăsite nu îi mai rămânea altceva decât să intre ea însăși în mănăstire, fapt relatat des, căci se rușina de a fi fost părăsită sau pentru că astfel se putea bucura de siguranță materială⁵⁰.

În anul 548 Iustinian a modificat și pedeapsa pentru soțul care dorea să divorțeze de soția sa fără niciun motiv. Împăratul a stabilit că, asemeni femeilor, aceștia vor fi trimiși la mănăstire pentru întreaga viață.

Divorțul prin acordul ambilor soți pentru oricare alt motiv decât cele invocate mai sus ducea, începând cu anul 556, la închiderea celor doi în mănăstire. Soarta averilor era următoarea : dacă existau copii și trăiau părinții foștilor soți, averea era divizată între aceștia și mănăstiri, iar în lipsa descendenților sau a ascendenților, averea revenea în întregime mănăstirilor⁵¹. Unii autori consideră perioada lui Iustinian ca una a „creațiunilor utilitare”, la baza cărora nu se află aceea preocupare constantă pe care o aveau jurisperșii clasici de a-și situa inovațiunile în cadrul principiilor juridice pure⁵².

Așa cum am descris, marea operă a lui Iustinian reprezintă o culme de realizări pe care niciunul dintre împărații succesori nu a mai putut-o atinge. În timpul său, *Imperium Romanum*, și-a desfășurat pentru cea din urmă oară toate forțele și capacitățile politice, spirituale, culturale și legislative; toate acestea au fost, în ultimă instanță, reflecții exterioare și materializări ale ideii imperiale creștine⁵³. Nici domeniul succesiunilor nu a fost omis din evantaiul inovațiilor juridice iustinianee.

După ce prin Novela 22 din anul 535, Iustinian acordase soției care se căsătorise fără zestre și care fusese repudiată fără just temei, o pătrime din averea soțului, în anii următori împăratul va interveni și în cadrul moștenirii legale, dând o mână de ajutor soțului supraviețuitor sărac. Așadar, fundamentul acestui drept este căsătoria, la care se adaugă o serie de condiții pe care le vom comenta în cele ce urmează.

Întâi de toate, a abrogat *bonorum possessiones unde decem personae, unde patronus patronaque și unde agnati manumissors*⁵⁴. Dacă soțul supraviețuitor rămâne încă cel din urmă care poate dobândi succesiunea ca *bonorum possessor*, el se va găsi întotdeauna în rangul IV și într-o poziție mult mai bună. În Novelele sale, împăratul a mers și mai departe. Observând că poziția soțului supraviețuitor a trecut de la o extremă la alta prin statutul oferit de cele două forme de căsătorie (*cum manu și sine manu*), el a hotărât să ia atitudine cu privire la situația femeii sărace, care se căsătorise fără dotă și căreia soțul nu îi făcuse nicio donație ante-nupțială.

Pentru ca soțul rămas în viață să-l moștenească pe cel decedat, era obligatoriu să îndeplinească o condiție esențială, anume să fie sărac, iar defunctul bogat (*ut moriens locuples inveniat superstes autem pauper existat*). În Novela 53 se recunoaște drept de moștenire soției care nu avusese zestre, care nu primise o donație *propter nuptias* și care în urma decesului bărbatului trăia *in extrema necessitate*. Aceeași idee o întâlnim în Novela 177, capitoul 5, anume *inopem mulierem*.

Până la Iustinian, soțului rămas în viață îi erau preferate rudele defunctului; iar dacă soțul supraviețuitor era nevoiaș, inechitatea ce se făcea prin înlăturarea lui era și mai mare. Prin Novela 53 Iustinian crează pătrimea soțului sărac⁵⁵. Astfel, împăratul a hotărât ca soția supraviețuitoare care nu a avut zestre și căreia nu i s-au făcut nici donații *propter nuptias*, să aibă dreptul de a primi o pătrime din averea soțului decedat, indiferent de numărul de copii pe care cei doi i-au avut (*habeant quartam partem in substantia viri ipse vir in substantia uxoris quando inops sit*). În situația în care, prin testament, *decius* i-a lăsat ca moștenire o parte din bunuri soției sale, dar această moștenire este mai mică decât o pătrime din patrimoniul defunctului, *masa deferită de către testator se mărea până la completarea cotei de ¼. Dreptul recunoscut prin această novelă era un drept în plină proprietate : quartam partem ejus substantiae accipere eam... quartam partem substantiae habere mulierem*.

Însă, pentru a beneficia de dispozițiile novej se cereau îndeplinite anumite condiții.

Pe primul loc se află condiția ca între cei doi să fi existat o căsătorie legitimă, altfel zis, soția să fi fost *in statu legitimaе conjugis*⁵⁶. Tot condiției de față i se adaugă faptul ca acest mariaj trebuie să fi durat până la moartea unuia dintre soți: *si perduraverint semper cum eis*. Cu privire la această a doua cerință există în literatura de specialitate două opinii : una prin care se susține că ar fi fost necesară o conviețuire continuă și neîntreruptă a soților⁵⁷ și o alta care se limitează la litera legii, fără a mai adăuga acesteia⁵⁸. Astfel, soția supraviețuitoare primea dreptul prevăzut *si semper apud eos maneant* (dacă au rămas mereu împreună); nu doar că cei doi soți nu s-au despărțit, ci au și conviețuit mai mult timp⁵⁹. În acest punct ridicăm întrebarea: ce s-ar fi întâmplat dacă unul dintre soți ar fi decedat la scurt timp după căsătorie? Negăsind a imputa nimic soțului rămas în viață, noi ne alăturăm celei din urmă păreri și considerăm că este suficient ca mariajul să nu se fi desfășurat prin divorț, chiar dacă, în fapt, bărbatul și femeia au locuit separat într-o anumită perioadă a căsniciei lor. Chiar dacă în textul legal apare cuvântul *semper*, Novela 117 ne răspunde și ce presupune această continuitate : *usque ad mortem*, adică până la moarte.

Mai mult, după cum susțin unele voci⁶⁰, presupunând că împăratul se bazase pe continuitatea principiului *affectus nuptialis/ affectio maritalis*⁶¹, este de la sine înțeles că acesta exista la întemeierea familiei, deci este încă un motiv în plus pentru a argumenta posibilitatea venirii la succesiune a unui soț rămas văduv la scurt timp după căsătorie. „Este posibil, în adevăr, că fundamentul dreptului de afecțiune, contribuție, ajutor, să se găsească și la o căsătorie de scurtă durată și soțul supraviețuitor să fie grav lovit dacă nu ar avea norocul să fi ajuns durată ce s-ar crede de lege”⁶². Bineînțeles că Iustinian, prin implementarea exclusivă a cogațiunii, și-a întemeiat legislația succesorală pe același sentiment de afecțiune și față de rudele de sânge ale defunctului. Așa cum conchide și Andrei Rădulescu, „prin recunoașterea acestui drept se lua ceva din drepturile celorlalți moștenitori, pentru motive de umanitate, de bunăvoință și nu se cădea să se reducă drepturile altora decât dacă soțul supraviețuitor merita această bunăvoință.”⁶³

O a doua condiție cerută de textul legal este ca soția supraviețuitoare să fie săracă, *inopia/ pauper*, să nu i se fi constituit dotă cu ocazia încheierii căsătoriei, adică femeia să aibă atributul de *indotatae* sau să nu fi primit *donatio ante nuptias*. Cu toate că acest fragment al novej a iscat și el discuții juridice⁶⁴, din punctul nostru de vedere considerăm că ideea călăuzitoare a lui Iustinian a fost cea de sărăcie, nu cea de cantitate a masei dotale. Ne întemeiem afirmația pe câteva argumente. În primul rând, în Digeste 48.2.10 se menționează că sărac era acela ale cărui venituri erau mai mici de 50 de *nomisma*⁶⁵. Legiuitorul recunoaște în mod formal că o avere proprie neînsemnată nu este o cauză de înlăturare a femeii de la succesiunea bărbatului⁶⁶ și în al doilea rând, Iustinian a promovat ideea egalității juridice a bărbatului și a femeii, după cum am precizat în lucrarea de față. Că, de cele mai multe ori lipsa zestreii trăda sărăcia soției, lucrul este neîndoielnic. Tocmai de aceea împăratul stabilește această prezumție, ca și criteriu de apreciere. De altfel și alte pasaje ale Novelei ne indică sărăcia ca temei al moștenirii, iar nu lipsa de dotă : *nam si aliunde forsan habeat, non offerentem dotem aut non dantem propter nuptias donationem non erit justum gravare filios per successionem*⁶⁷...*inops aut vir aut mulier inveniatur...ille vero vel illa superstes pauper existat*.

Ultima cerință care se desprinde din cuprinsul textului de lege pe care îl analizăm este ca soțul rămas văduv să nu fi primit partea sa de moștenire (*quarta*) prin niciun act juridic *mortis causa*. Soția căreia bărbatul i-a lăsat prin legat o parte mai mică de un sfert din averea lui, are dreptul la moștenire : *si tamen legatum aliquod reliquerit ei vir quarta parte, compleri hoc*.

După trecerea a cinci ani de la emiterea Novelei 53, Iustinian a considerat că legislația sa în arealul succesiunilor, dar nu numai, necesită anumite modificări. Așadar, în anul 543, prin Novela 117, împăratul remediază textele Novelelor 22 și 53, așa cum vom reda în cele ce urmează.

Preambulul Novelei 117 constă în rezumatul principalelor dispoziții ale celor două novele anterioare și a ceea ce urmează să se cerceteze, anume situația soției sărace în două ipoteze. Prima dintre ele este atunci când soțul o repudiază *sine causa* pe femeie, aceasta având drept la un sfert din averea soțului⁶⁸. A doua situație o reprezintă soția nevoiașă, căreia îi decedează soțul și care are drept, *similiter*, tot la un sfert din patrimoniul soțului, în deplină proprietate.

În această ultimă circumstanță întâlnim o noutate⁶⁹, anume că dreptul femeii rămase văduvă nu trebuia însă să fie mai mare de 100 livre de aur. Altfel spus, dacă averea lui *decius* este atât de mare încât *quarta* soției depășește 100 livre de aur, ea nu va primi mai mult decât această sumă.

Dacă sub regimul juridic anterior partea soției supraviețuitoare nu era limitată la numărul de copii, aici apare o distincție și după numărul, și după calitatea acestora. Considerăm echitabilă dispoziția împăratului, mai ales că el încearcă să cuprindă în ea și să atribuie fiecărui membru al familiei o cotă parte din patrimoniul defunctului: soț supraviețuitor, copiii naturali ai lui *decius*, copiii naturali ai soției și pe cei comuni celor doi soți. Restricționarea cotei femeii se face numai în favoarea acelor persoane pentru care se presupune că atât bărbatul, cât și soția rămasă în viață aveau cea mai mare afecțiune⁷⁰.

Ceea ce este comun ambelor novele care o au ca subiect pe soția supraviețuitoare este că nu i se impunea obligația de a nu se recăsători⁷¹.

Iustinian îmbunătățește și situația economică a mamei a cărei descendent precededase. Așadar, prevede în Cod VI.56.7 că femeia va primi ca moștenire partea unui copil, indiferent de sexul celorlalți rămași în viață. „Prin constituția noastră, publicată în Codul nostru, am socotit corect să venim în ajutorul mamei, ținând seama de slăbiciunea ei naturală și de primejdia ce o amenință când naște. Oare de ce să fie o femeie pedepsită dacă nu are numărul cerut de copii? Iată de ce am acordat mamelor - indiferent dacă s-au născut libere sau dezrobite - un drept succesoral deplin, într-o clasă succesorală legală, chiar dacă nu ar fi avut niciun copil, în afara celui de a cărui succesiune este vorba. Constituțiile de odinioară au avantajat pe mamă numai parțial și parțial au dezavantajat-o, reducându-i partea ei succesorală la o treime, în favoarea unor rude agnatice. Noi însă am decis să luăm calea cea mai simplă de a o ajuta, punând-o înaintea tuturor celor care pretindeau moștenirea copiilor ei, fără nicio reținere din patrimoniul succesoral; se exceptează însă frații și surorile care, dacă sunt rude prin agnațiune sau cogațiune cu persoana decedată (care este plasată de legislația noastră pe primul loc în succesiunea legală), sunt chemați la succesiune alături de mamă; dacă sunt numai surori, mama primește jumătate, iar surorile

împart între ele cealaltă jumătate; dacă persoanei decedate i-a supraviețuit un frate sau mai mulți, cu sau fără surori, succesiunea este împărțită pe capete între el sau ei și mama acestora. După cum am luat hotărâri pentru mame, trebuie să avem în vedere și interesele copiilor; mamele trebuie să știe că în cazul în care s-au depus diligențele necesare pentru a numi tutori pentru copiii lor sau pentru a înlocui un tutore care a fost îndepărtat sau care s-a scuzat, ele vor fi înlăturate în mod justificat de la moștenirea copiilor lor care mor înainte de pubertate.”⁷²

În Imperiul Bizantin, împăratul era teoretic deținătorul puterii. Totuși, un număr de împărătese au jucat un rol important în guvernare și chiar au preluat controlul Imperiului, în anumite circumstanțe⁷³. Principiul colegialității făcea ca, în anumite cazuri, împărătesele să fie privite drept asociate la conducere. Rolul soției imperiale este explicat și prin articularele axiologice operate în vremea lui Augustus. Statutul public al acestor femei și însemnele lui exterioare țin de argumentarea ideologică a puterii suveranului⁷⁴.

„Ai fost aleasă prin pronia dumnezeiască, spre sprijinul și înălțarea lumii; ai îmbrăcat haina de purpură din voia lui Dumnezeu. Domnul cel Atotputernic te-a binecuvântat și te-a încoronat cu însăși mâna Lui.”⁷⁵ Aceste cuvinte, rostite în cadrul ceremoniei de căsătorie a unui împărat cu o împărăteasă reflectă ideologia implicată în actul încoronării imperiale. Putem observa, din nou, cum creștinismul are o influență însemnată chiar și în cadrul numirii suveranilor Imperiului.

O împărăteasă interesată de politică, așa cum vom enunța mai jos despre Teodora, soția lui Iustinian, putea avea întrevederi cu miniștri, demnitari și ambasadori străini, fără a-și consulta soțul și putea purta o corespondență personală cu conducători politici ai altor țări⁷⁶. Titlul de *augusta* era folosit pentru a o desemna pe împărăteasa principală, încoronată de către soțul său și asociată la domnie cu un *basileus autokrator*⁷⁷, iar rolul principal al acestor împărătese era să prezideze ceremoniile la care participau soțiile demnitarilor de la curte.

Una dintre cele mai marcante personalități feminine bizantine care a fost asociată la tronul imperial, cunoscută chiar și nespécialiștilor, Teodora (527-548), soția lui Iustinian, este o adevărată *consors imperii* (părtașă a puterii). Este adevărat că relatările lui Procopius⁷⁸ despre activitățile ei de pe hipodrom⁷⁹ lasă în urmă cele mai celebre scandaluri ale familiilor regale din istoria actuală. Teodora fusese actriță, cu toate implicațiile ce țin de imoralitatea sexuală și distracțiile vulgare pe care le presupunea această ocupație⁸⁰. Scriitorul îi reproșează împăratului că nu și-a ales de soție, din toată împărăția romană, o fecioară frumoasă, de neam bun, crescută în intimitatea casei, cu simțul rușinii, ci pe Teodora, renumită în toată cetatea pentru viața ei ușoară.

În jurul anului 522 aceasta s-a aflat la Constantinopol unde l-a întâlnit pe Iustinian, care s-a îndrăgostit de ea. A fost necesar să se emită o lege specială pentru a-i permite unui bărbat cu rang senatorial să se căsătorească cu o astfel de femeie. În plus, la acel moment, Iustinian era, ca nepot al Împăratului Iustin I, un prezumtiv moștenitor al tronului imperial. Deoarece Iustin I nu avea moștenitori și își prevedea sfârșitul, în aprilie 527 el îl ridică pe tron și îl încoronează pe Iustinian în calitate de coimperator. În vârstă de 45 de ani, Iustinian se va afla la conducere pentru o perioadă de 38 de ani (527-565), impunându-și personalitatea prin mărinimie, prin programul constructiv în mai multe domenii, prin politica sa internă și externă.

Legea⁸¹ emisă pentru a-i permite lui Iustinian să se căsătorească cu Teodora avea ca scop declarat ajutorarea femeilor care prin slăbiciunea sexului lor (*imbecillitate sexus*) au căzut într-o viață nevrednică, să se întoarcă la o viață onorabilă. În introducerea se afirmă explicit : „Noi (Iustin) credem că se cuvine, pe cât este cu putință firii noastre, să imităm bunătatea lui Dumnezeu și marea milă față de oameni a Celui care întotdeauna binevoiește să ierte păcatele de fiecare zi ale oamenilor, să primească pocăința noastră și să ne aducă la o stare mai bună. Și dacă întârziem să facem același lucru față de supușii noștri, nu suntem vrednici de iertare.”⁸² Legea le cerea actrițelor să se lepede de greșelile lor și să îi ceară împăratului privilegiul căsătoriei: cu alte cuvinte, ele puteau contracta o căsătorie legitimă cu bărbați de orice rang, întocmai ca și cum nu ar fi dus niciodată o viață imorală.⁸³ Mai mult, o fostă actriță care fusese ridicată la rangul de patriciană se putea căsători cu oricine, iar toate petele (*macula*) trecutului legate de scenă urmau să fie șterse. De asemenea, această lege considera ca legitimi copiii născuți după reabilitarea femeii.

În ciuda piedicilor puse de personalitățile de la curtea imperială, Teodora a triumfat împotriva tuturor obstacolelor posibile: a devenit împărăteasă⁸⁴, a realizat căsătorii avantajoase pentru cei din familia ei și a avut un cuvânt greu de spus în chestiunile de stat, datorită influenței de care se bucura asupra soțului său. Despre acest ultim aspect dorim să tratăm în actuala parte a lucrării, pentru a demonstra că prin nebunia și curajul de a-și asuma o căsnicie cu o femeie de moravuri ușoare, Iustinian a dăruit Imperiului Bizantin o împărăteasă înțeleaptă, ageră, cu un spirit dominator și mereu atentă la greutățile supușilor săi, în special femeii. „Ea stăpânea unele calități esențiale care legitimează dorința de autoritate supremă: o energie mândră, o voință bărbătească, un curaj calm, o inteligență lucidă și puternică de om de stat, care s-a arătat la înălțimea împrejurărilor celor mai grele”⁸⁵.

S-a presupus adeseori că, drept urmare a trecutului său, Teodora trebuie să fi influențat legislația lui Iustinian cu privire la statutul femeilor. Ca regulă generală însă, nu trebuie să considerăm automat că legislația lui Iustinian menită să amelioreze situația femeilor a fost emisă sub influența Teodorei, ci aceasta trebuie privită în contextul reformelor sale legislative în ansamblu.

În Novela 8.1 (535), care interzicea cumpărarea de funcții publice de către demnitari, Iustinian însuși menționează că s-a consultat cu „prea evlavioasa soție dată nouă de Dumnezeu”, iar Novela cuprinde și un jurământ care urma să fie depus de guvernatori în fața ei și a lui Iustinian : „Jur pe Atotputernicul Dumnezeu, pe Singurul Său Fiu, Domnul nostru Iisus Hristos și pe Sfântul Duh... să fiu credincios Stăpânilor noștri împărătești, Iustinian și Teodora, soția sa...”. Teodora este prezentată ca fiind partenerul dominant (atunci când Iustinian nu se lasă convins de argumentele ei, ea reușește să-l ademenească, sugerându-i posibilitatea unui profit)⁸⁶. *Istoria secretă* a lui Procopius nu poate fi considerată drept o dovadă incontestabilă a asocierii lor la domnie, însă autorul se plânge în mod repetat de această situație de colegialitate : „niciunul dintre ei nu a făcut vreodată ceva fără celălalt, până la sfârșitul vieții lor împreună... împăratul se sfătuia cu soția sa asupra lucrurilor în cumpănă și biruia ceea ce puneau ei la cale împreună”⁸⁷. Se pare că scopul acestui istoric a fost acela de a-l defăima pe Iustinian, așa cum punctează J. Bury în lucrarea sa *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene*⁸⁸. Ceea ce relatează Procopius despre viața de scenă a Teodorei se prea poate să fie o proiecție nedreaptă a unor

fenomene generale asupra unei singure reprezentante a acestei meserii. Povestirile sale picate sunt, înainte de toate, parte a polemicii sale cu familia împăratului. Chiar și atunci când se contrazice, fapt ce se întâmplă des, este rezultat al urii⁸⁹.

Trecând peste aceste picanterii de viață personală, legislația lui Iustinian demonstrează că acesta a luat „hotărârea de a îmbunătăți situația femeilor și drepturile lor în căsnicie”⁹⁰. Știm din cele înfățișate anterior că în anii 530 împăratul a aplicat un program de reforme legislative care priveau cu precădere căsătoria și familia. În mai multe rânduri el insistă asupra egalității sexelor, declarând : „în slujba lui Dumnezeu nu mai este bărbat și femeie, nici sclav sau om liber”⁹¹. Iarși, prin Novela 43 susține că „supușii noștri reprezintă grija noastră constantă, chiar dacă aceștia sunt vii sau morți”. Din prisma creștinismului, istoricii sunt de părere că lumea romană repune recuperatoriu în valoare potențialul feminin⁹².

Astfel, în Codul său, Iustinian a decretat că valabilitatea căsătoriei dintre un cetățean liber și o femeie eliberată rămânea intactă, chiar și în cazul în care soțul devenea senator⁹³. Un decret care introducea o reformă similară, anume Novela 117⁹⁴ (542), anula restricțiile impuse prin C.Th. IV.6.3 (Constantin, anul 336) și le permitea senatorilor să încheie căsătorii cu ficele hanșitelor sau patroanelor de bordeluri. Dacă faimoasa lege referitoare la căsătorie le permitea senatorilor să se căsătorească cu foste actrițe, în legislația lui Iustinian teatrul era privit ca reprobabil : Novela 51 (537) le permite actrițelor să renunțe la profesia lor și impune amenzi celor care ar încerca să le rețină prin legăminte sau prin alte angajamente⁹⁵, în timp ce, cu trei ani mai devreme, legislația stipulează că nicio femeie, fie ea liberă sau sclavă, nu putea fi obligată să apară pe scenă, iar o femeie liberă care fusese actriță avea dreptul de a se căsători cu un bărbat de orice rang, fără a fi nevoită să adreseze nicio cerere împăratului în acest sens⁹⁶.

În ceea ce privește infracțiunile de natură sexuală, împăratul Iustinian, nu le-a ocolit nici pe acestea. Marcată de un trecut în care fusese de cele mai multe ori abuzată, Teodora și-a înrăurit influența și în această latură legislativă. Prin urmare, în anul 528, se emit prevederi⁹⁷ care acoperă situațiile de viol, răpire sau seducere a oricărei femei, iar în cazul unui *raptus* se impune pedeapsa cu moartea, chiar și pentru răpirea unei sclave (deși până atunci nu existase acuzația de *stuprum* pentru femeile care făceau parte din categoria celor care serveau la hanuri sau din categorii inferioare acesteia). Evagrie⁹⁸, care de obicei îl critica pe Iustinian, accentuează cât de sever erau tratați bărbații acuzați de viol. *Istoria bisericească* a acestui scriitor cuprinde șase cărți și relatează evenimentele dintre anii 431-593. Evagrie subliniază în special problemele religioase și este recunoscut pentru simțul său critic.

Grija de a ține sub control prostituția în capitală este demonstrată de Novela 14.1 (535) care îi condamnă pe proxeneți la pedeapsa corporală și la exil și declara explicit că scopul lui Iustinian este să curețe orașul de aceste persoane. Legea se pronunță împotriva acelor care le obligau pe fete, fără voința acestora, să ducă o viață de necurăție. Se pare că fete de zece ani sau chiar mai tinere erau obligate să se prostitueze, după ce fuseseră ademenite de lângă părinți cu promisiunea de a primi îmbrăcăminte sau hrană⁹⁹. Prostituția era o realitate la Constantinopol și, cum până atunci mai mulți împărați încercaseră să o controleze prin lege¹⁰⁰, nu trebuie să presupunem că Teodora îl îndemnase pe Iustinian să emită legislația respectivă. În orice caz, împărăteasa, care cunoștea din experiență suferințele prin care puteau trece femeile din clasele sociale inferioare, se interesa personal de aceste chestiuni. După cum arată

Malalas¹⁰¹, încă din anul 528 Teodora s-a implicat în acțiunile îndreptate împotriva proxeneților și a proprietarilor de bordeluri care, pretextând că angajează fete tinere cu un contract, le transformau în prostituate publice. Ea a poruncit ca toți acești proprietari de bordeluri să fie arestați și scoși în afara legii, iar fetele au primit la eliberare câte un rând de haine și câte o *nomisma* fiecare.

Există și alte dovezi că Teodora se interesa de situația femeilor căzute în nenorocire. Procopius ne spune în *Istoria* sa despre o anume Praeiecta, nepoata împăratului, care era îndrăgostită de armeanul Artabanus, căsătorit în acel moment. Împărăteasa a ajutat-o pe soția acestui bărbat, împiedicând divorțul celor doi, mai ales că și Praeiecta era pe atunci într-un mariaj cu Ioan, rudă a fostului împărat Anastasie; Artabanus a putut divorța doar după moartea Teodorei. Un alt incident este relatat de Malalas, care spune că în anul 528, Eulalios, un *comes domesticorum*¹⁰² căzut în mizerie, a cerut prin testament ca fiicele sale să rămână în grija împăratului, fără a avea însă suficientă avere pentru a asigura îndeplinirea dispozițiilor sale testamentare. Iustinian i-a ordonat curatorului Makedonios să plătească toate datoriile către creditori, iar cele trei fiice au fost duse în apartamentele imperiale ale Augustei Teodora și date în grija acesteia¹⁰³. De asemenea, Novela 134.9 (559) stipulează că femeile nu pot fi trimise la închisoare pentru datorii. Dacă o femeie era pusă sub o acuzație gravă, ea trebuia fie trimisă la o mănăstire, fie pusă sub supravegherea unor femei de încredere, pentru propria sa protecție.

Legislația lui Iustinian cuprinde și prevederi de natură patrimonială. Iustinian, în anul 530, ne confirmă că principiul inalienabilității bunurilor ce compun masa dotală este încă în vigoare. Astfel, în perioada domniei lui, această prevedere legală instituită de către Augustus includea toate imobilele constituite ca dotă. Mai mult, nici cu acordul femeii, bunurile respective nu puteau fi vândute. Asupra deciziei din 530, Iustinian intervine în anul 537, când va autoriza vânzarea terenurilor și a clădirilor, cu condiția acordului femeii, care trebuia reînnoit o dată la doi ani¹⁰⁴. Bineînțeles că soțul rămâne responsabil de felul în care gestionează bunurile dotale. El este ținut să se comporte ca în propriile sale afaceri (*diligentia quam suis*), dând garanții femeii asupra comportamentului său. Dacă soțul nu administrează în mod conform masa dotală sau dacă el devine insolubil, femeia poate să ceară restituirea anticipată a dotei sau punerea ei sub sechestru¹⁰⁵.

Împăratul nu s-a oprit aici cu inovațiile legislative privind statutul juridic al zestrei femeii. Astfel, împăratul unește cele două regimuri dotale de sorginte clasică, transformându-le în acțiunea de bună-credință *ex stipulatu* pe care o va numi *actio de dote*, tocmai în ideea de a nu fi confundată cu celelalte *actiones ex stipulatu*¹⁰⁶. Totodată, introduce obligativitatea de restituire a dotei chiar în caz de predeces al femeii, descendenții ei fiind cei care o vor culege ca moștenire. În situația în care femeia decedată nu are copii, dota va fi restituită celui care a constituit-o, chiar dacă acesta din urmă este un terț. Pe de altă parte, soția va putea să cumuleze, în caz de deces al soțului, dota și bunurile lăsate ca legat de către el; se desființa, așadar, acel *edictum de alterutro*. În ceea ce privește termenul de restituire, acesta va deveni de un an pentru bunurile mobile, în timp ce imobilele trebuiau restituite imediat.

Iustinian a acționat și asupra garanției de restituire a dotei. În consecință, femeia dispunea de o acțiune personală pentru realizarea creanței dotale. Se pare că această creanță a fost asociată unei ipoteci legale tacite (*tacita hypotheca*), care se instituie în ziua căsătoriei. În

anul 531 împăratul a mers și mai departe, acordând femeii ortodoxe¹⁰⁷ un drept de ipotecă privilegiată în raport cu toate celelalte ipoteci constituite de către soț, chiar înaintea căsătoriei¹⁰⁸, privilegiu care greva toate bunurile bărbatului, dar mai ales pe cele dotale care deveniseră proprietatea sa. Se pare că femeia nu putea renunța la ipotecă decât atunci când greva bunurile personale ale bărbatului sau mobilele ce făceau parte din zestre¹⁰⁹. Acest privilegiu exorbitant în favoarea femeii, introdus prin *Lex Assiduis*, i-a atras lui Iustinian epitetul de *uxorius* (sclav al femeii sale)¹¹⁰.

De importanță deosebită este C. VIII.17.12 (anul 531) care dă drept femeilor de a cere restituirea zestrei: „(legea de până atunci) nu ținea seama de slăbiciunea femeii și nici de faptul că soțul se bucură de trupul ei, de vloga ei și de viața ei întregă... și cine nu le compătimizește pentru slujirea soțului, pentru primejdiile nașterii și pentru aducerea la viață a copiilor?”¹¹¹. În Novela 22.3 (535) se afirmă că afecțiunea reciprocă este baza căsătoriei, iar zestrea nu este deloc necesară, urmând ca în Novela 22.18 să se interzică repudierea femeii care s-a căsătorit fără zestre, pentru acest motiv. Înainte ca soțul să poată achita o datorie din zestrea soției, soția trebuia să îi dea consimțământul de două ori: aceasta deoarece prima dată putea fi convinsă, în dauna ei, de mângâierile interesate ale soțului, iar mai târziu se putea răzgândi și putea regreta acest consimțământ¹¹². Din nou întâlnim în aceste dispoziții legale o asemănare între Teodora, care intrase în mariajul cu Iustinian fără a avea avere și cele în favoarea cărora fuseseră emise legile.

Fără a presupune că Teodora ar fi influențat neapărat legislația lui Iustinian cu privire la femei, considerăm că ea a fost interesată să înlăture unele dintre dezavantajele femeilor din clasele de jos, iar în această privință trecutul împărătesei pare să fi jucat un rol în schimbarea condițiilor sociale. Ca orice soție a unui șef de stat, oficial, Teodora nu avea putere proprie, dar influența de care se bucura a ajutat-o să își ducă la bun sfârșit ideile inovatoare privitoare la femei. Cu toate acestea, curajul de care împărăteasa a dat dovadă în timpul răscoalei Nika din anul 532, a salvat nu doar viața lui Iustinian, ci și soarta Imperiului însuși¹¹³. Aceasta i-a rămas întotdeauna credincioasă soțului, l-a cinstit prin purtarea ei și l-a ocrotit prin sfaturile sale. „Ei erau conștienți cât de minunat se completau unul pe altul și cum puteau acționa, după voință și ocazie, cu bunăvoință și cu asprime... Cu cât își juca fiecare mai bine rolul, cu atât țineau mai strâns în mâini puterea”¹¹⁴.

În timp ce avem o certitudine cu referire la dispozițiile legale în materie de divorț, nu știm însă cu exactitate care era situația *de facto* în lumea romană. Câte femei au reușit să pună capăt, prin divorț, unei căsnicii nereușite? De câte ori s-au întâlnit cazuri în care bărbații consimțeau divorțului cerut de către soția lor? În realitate, orice investigație în viața romanilor presupune interpretări individuale și multe speculații. Mai mult, ținând seama de faptul că toate sursele istorice și juridice au fost scrise de către bărbați, niciodată nu vom avea certitudinea asupra poziției femeii cu referință la problematici care implică atât sfera juridică, dar și cea personală, cum este divorțul. Totuși, într-o lume cum era cea romano-bizantină, expusă pericolelor și vicisitudinilor, dar dornică de aer și de spațiu, femeia participa la viața socială, dându-i mișcare și elasticitate prin contactul pe care îl avea cu realitățile, care nu puteau fi văzute și cunoscute și încă mai mult, nu puteau fi folosite, dacă femeia romană s-ar fi găsit în situația celor din gineceele orientalo-bizantine.

Discursul de față, prin încercarea de a construi un demers istorico-juridic, dorește de asemenea să contureze binomul privat-public în ceea ce privește rolul femeii în societatea secolului VI. Spațiul public, aparținând mai degrabă bărbaților, nu e de mirare că ne oferă încadrarea sexului frumos în clișee precise. Dincolo de toate scrierile rămase ca și surse ale cercetărilor noastre, amintim alături de Georgeta Fodor că „există...în orice societate, două reprezentări feminine diferite...: pe de o parte, profilul teoretic reflectat prin textele formale - coduri de legi, decrete, acte - iar, pe de altă parte avem portretul femeii reale, astfel cum s-a manifestat ea atât în spațiul public, cât și în cel privat.”¹¹⁵

Deși romanii nu au fost interesați să scrie despre femei, ei laudau la sexul frumos modestia, castitatea, fidelitatea. Observăm astfel cum statutul social al romanelor era dat de poziția lor ca fiice, soții sau mame. Ne este adus la cunoștință prin numeroase versuri tipul femeii ideale care se înscrie în criteriul moral al romanilor, acea *aurea mediocritas*.

Caracterizând activitatea lui Iustinian, putem concluziona că întreaga sa operă legislativă a avut ca suport convingerile lui religioase; totodată, arătându-se preocupat de situația juridică a femeii, unii romaniști l-au supranumit „împăratul *uxorius*”¹¹⁶; mai mult, el a privit întreaga sa domnie ca pe o datorie față de Dumnezeu. Împăratul avea studii teologice și s-a asigurat că întregul său corp de legi are un pronunțat caracter ortodox. „Faptul că textele canonice se regăsesc și în Cod, inclusiv în ceea ce privește problematica divorțului, duce la concluzia că între canoane și prevederile legale nu exista nicio contradicție.”¹¹⁷ Cu toate concordanțele care ar exista între canoane și textul de lege, este de apreciat că, în înțelepciunea sa, Iustinian a reușit să îmbrace în haină juridică învățăturile Bisericii și să ridice instituția căsătoriei la cea mai înaltă treaptă morală, făcând din ea taină, adică *sacramentum*. „...Imperiul lui Iustinian avea să se destrame mai târziu... Doar două înfăptuiri ale lui, întemeiate, una pe ideea religioasă - Sfânta Sofia - iar cealaltă pe ideea dreptății - *Corpus Iuris* - au biruit veacurile și au rămas să pledeze etern posterității cauza marelui împărat.”¹¹⁸ Cu aceeași concluzie vine și Edward Gibbon care spune că cea mai importantă moștenire a erei lui Iustinian, dar și a împăratului însuși o reprezintă cea lăsată posterității în domeniul juridic¹¹⁹.

Dacă vom avea în vedere condițiile specifice ale vremii aceleia, vrajba, ereziile, schismele și lipsa de organizare a Statului datorate fanatismului partidelor opuse, vom deduce că atitudinea lui Iustinian a fost spre folosul atât al Imperiului, cât și al Bisericii. Totodată, luând în considerare că împăratul s-a dovedid aspru nu doar cu necreștinii și cu ereticii, ci și cu preoția ortodoxă care își împlinea datoria în mod necuviincios, atunci putem cu siguranță afirma că religiozitatea lui era firească și sinceră.

* Doctorand, facultatea de Drept a UBB Cluj-Napoca; pophristina@yahoo.com.

¹ E.g. : Asterios Gerostergios, *Iustinian cel Mare, Sfânt și Împărat*, 2004; Ch. Diehl, *Bizanțul. Mărire și decădere*, 1940, *Justinien et la civilization byzantine au VI-e siecle*, 1901, *Împărtaul Justinian*, 1992; Caroline Humfress, *Law and legal practice in the age of Justinian*, 2005; W. Schubart, *Justinian and Theodora*, 1943; Steven Runciman, *La civilisation byzantine*, 1959; Edward Gibbon, *The decline and Fall of the Roman Empire*, 1899; Nicolae Iorga, *Sinteza bizantină*, 1972; Emanoil Băbuș, *Bizanțul-istorie și spiritualitate*, 2010; Valentin Al. Georgescu, *Le XVe centenaire de la mort de Justinien Ier*, 1967; Vasile Mărculeț, *Justinianus I- Caesar roman și suveran creștin*, 2007.

- ² Asterios Gerostergios, *Iustinian cel Mare, Sfânt și Împărat*, trad. din engleză de Ovidiu Ioan, Ed. Sophia, București, p. 4.
- ³ Vasile Mărculeț, *Justinianus I- Caesar roman și suveran creștin*, Ed. Samuel, Mediaș, 2007, p. 6.
- ⁴ Ch. Diehl, *Bizanțul. Mărire și decădere*, București, p. 34-35 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*
- ⁵ Ch. Diehl, *Împăratul Justinian*, București, 1992, p. 181 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 10-11.
- ⁶ Valentin Al. Georgescu, *Le XlVe centenaire de la mort de Justinien Ier*, în RESEE, V, 1967, p. 3-4 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 12.
- ⁷ *Idem*, p. 16.
- ⁸ S.B. Dașkov, *Dicționar de împărați bizantini*, București, 1999, p. 90 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 14.
- ⁹ Un exemplu concret în a demonstra această trăsătură de caracter a lui Iustinian îl reprezintă modalitatea de soluționare a unei spețe succesoriale. De exemplu, o femeie pe nume Gregoria i s-a adresat împăratului făcând apel la soluția dată în primă instanță de către magistrat cu privire la stabilirea moștenirii ei în raport cu cea a fiicei sale. Fiica solicitase și obținuse înaintea primei instanțe întreaga avere a tatălui său decedat. În susținerea sa a adus textul a două constituții dintr-o epocă legislativă anterioară lui Iustinian. Odată chemată în fața împăratului, mama a invocat cruzimea și in Justiția făcută prin aplicarea textelor vechi de lege; totodată a invocat imposibilitatea luării lor în considerare într-o domnie atât de blândă ca cea a împăratului și că ele trebuiau subordonate noilor dispoziții legale. Ca replică, fiica a argumentat lipsa elementelor noi în acest domeniu legislativ, chiar dacă mama ei interpreta textul juridic în alt mod. Fiind pus în această situație, Iustinian a hotărât promulgarea unei noi constituții, astfel încât câștig de cauză să obțină mama, care probabil l-a influențat pe împărat când a făcut apel la modul blând în care acesta conducea imperiul.
- ¹⁰ A. Knecht, *Die Religions-politik Kaiser Iustinians I*, Wurzburg, 1986, p. 8 *apud* Asterios Gerostergios, *op. cit.*, p. 18.
- ¹¹ Novela 30 : Noi avem sperața că Dumnezeu ne va îngădui să adăugăm stăpânirii noastre și celelalte țări pe care le-au pierdut, prin nepăsarea lor, romanii.
- ¹² Nicolae Iorga, *Formes byzantines et realites balcaniques*, Bucarest-Paris, 1922 *apud* George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972, p. 73.
- ¹³ Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 12 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 15.
- ¹⁴ Cod I.14.12.
- ¹⁵ Nov. 154,18 72,137.
- ¹⁶ A se vedea textele Novelelor.
- ¹⁷ Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 21.
- ¹⁸ *Idem*, p. 34.
- ¹⁹ Nov. 18,72,137.
- ²⁰ Cu aproape 100 de ani înainte, la data de 26 martie 429, împăratul Theodosiu II și-a anunțat demararea proiectului de elaborare a unui cod de legi în aceeași încăpere a Senatului ca și Iustinian.
- ²¹ P. Stain, *Roman Law in European History*, New York, 1999, p. 2 *apud* Caroline Humfress, *Law and legal practice in the age of Justinian*, The Cambridge Companion to the Age of Justinian, p. 162.
- ²² Caroline Humfress, *op.cit.*, p. 161.
- ²³ C. IV.
- ²⁴ Modelul bizantin al separării stat-Biserică a implicat faptul că fiecare instituție a avut responsabilități specifice față de sfera publică. Potrivit principiului simfoniei, Biserica a fost însărcinată cu mântuirea spirituală a comunității, iar Statul a fost încredințat cu bunăstarea ei materială , inclusiv politica

internă și apărarea externă. Drept rezultat, în vreme ce Biserica nu a luat niciodată o decizie cuprivire la război, teologii l-au abordat dintr-o perspectivă consultativă.

²⁵ Nov. 6.

²⁶ Prin urmare, nu putem vorbi despre un cezaro-papism al lui Iustinian, deoarece el nu a dat legi pentru Biserică, ci a ridicat canoanele deja existente la statutul de legi civile.

²⁷ C. I.2.12.

²⁸ Alexander Schmemmann, *Le chemin historique de l'Orthodoxie*, YMCA, Paris, 1995, p. 176 *apud* Emanoil Băbuș, *Bizanțul-istorie și spiritualitate*, Ed. Sophia, București, 2010, p. 228.

²⁹ Asterios Gerostergios, *op. cit.*, p. 21.

³⁰ C. I.3.44.

³¹ Nov. 137.

³² P. de Meester, *Les origines et le développement du texte grec de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Rome, 1909, p.340 *apud* Emanoil Băbuș, *op.cit.*, p. 223.

³³ Beck Hans-Georg, *Erotikon Bizantin*, Ed. Nemira, București, 2013, p. 20.

³⁴ Ch. Diehl, *Figuri bizantine*, vol. I, București, 1969, p. 58 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 44.

³⁵ *Idem*, p. 45.

³⁶ Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 41.

³⁷ Agathias, *The Histories*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1975, p. 149.

<http://www.scribd.com/doc/233661819/Agathias-The-Histories#scribd>

³⁸ C. V.4.26.2.

³⁹ Bob Mircea Dan, *Obligația contractuală în dreptul roman cu trimiteri comparative la Codul civil*, București, Ed. Universul Juridic, 2015, p. 22.

⁴⁰ George Fotino, *op. cit.*, p. 152.

⁴¹ Care a fost interzis tot de către el prin Novela 117, cu excepția situației în care soții doreau să-și dedice viața lui Dumnezeu. În anul 556 a fost reintrodus de către Iustin.

⁴² Conform Vladimir Hanga, Mircea Dan Bob, *Curs de drept privat roman*, ed. a V-a, revizuită și adăugită, Universul Juridic, București, 2013, p. 142, aceste forme de divorț erau declarate ilicite. Cu toate acestea, căsătoria rămâne desființată.

⁴³ C. VI.58.14.5 (anul 531) și Nov. 127.4 (anul 548).

⁴⁴ C. V.17.10-11.

⁴⁵ Nov. 22.5-6.

⁴⁶ P.L. Reynolds *Marriage in the Western Church: the Christianization of marriage during the patristic and early medieval periods*, Leiden, New York, Brill, 1994, p. 54.

⁴⁷ Nov. 117.8, 9, 12-14.

⁴⁸ Nov. 117.5. În același fel se va proceda și în cazul soției supraviețuitoare (vezi Nov. 53.6), ceea ce ne duce cu gândul la ideea de echitate, în sensul de a se pune soția repudiată pe picior de egalitate cu văduva.

⁴⁹ Nov. 117.10.

⁵⁰ Beck Hans-Georg, *op. cit.*, p. 58.

⁵¹ Nov. 134.11.

⁵² George Dumitriu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor la romani*, București, 1931, p. 6.

⁵³ Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 24. În privința dreptului de moștenire legea stabiliea că proprietatea unui eterodox care nu avea moștenitori ortodocși să se dea statului (C. I.5.15). Părinților eterodocși le era interzis să se poarte cu violență față de copiii lor și nu aveau dreptul să-i dezmoștenească din pricina îmbrățișării de către ei a Ortodoxiei (C. I.5.12). Pe de altă parte, părinții ortodocși trebuiau să aibă

- grijă ca pruncii lor să crească potrivit credinței ortodoxe și aveau dreptul să-i lipsească de moștenirea cuvenită dacă aceștia părăseau Ortodoxia (Nov. 65).
- ⁵⁴ C. VI.4.
- ⁵⁵ Andrei Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, Ed. Cultura Națională, București, 1925, p. 56
- ⁵⁶ Nov. 53.6.
- ⁵⁷ H. Dernburg, *Pandekten*, III Band, Berlin, 1897, p. 280 și B. Windscheid, *Lehrbuch des Pandetenrechts*, III Band, Frankfurt am Main, 1906, p. 360 *apud* George Dumitru, *op. cit.*, p.55.
- ⁵⁸ George Dumitru, *op. cit.*
- ⁵⁹ În Codul Caragea această perioadă se ridică la cel puțin 10 ani.
- ⁶⁰ Ph. A. Merlin, *Repertoire universel et raisonne de jurisprudence*, 5-e ed., XIII, Paris, 1828, p. 695 *apud* George Dumitru, *op. cit.*, p.56.
- ⁶¹ Și în alte materii întâlnim această expresie : *affectus furandi* (pentru a desemna elementul intențional în cazul furtului) sau *affectus societatis* (se referă la intenția comună de a înființa o persoană juridică).
- ⁶² Andrei Rădulescu, *op.cit.*, p. 79.
- ⁶³ *Idem*, p. 86.
- ⁶⁴ J. Cujas, *Recitationes solemnes ad lib. VI Codicis, Unde vir et uxor*, ed. Fabrot, col. 630, 1781 și R. J. Pothier, *Pandecte de Justinien*, Paris, 1822, p. 480 *apud* George Dumitru, *op. cit.*, p.60.
- ⁶⁵ Monedă de aur, în lat. *solidus*; de obicei se referă la moneda din perioada romană târzie, a 72-a parte dintr-o livră romană de aur, echivalentă cu 12 *miliaresia* (monede de argint) sau 288 *folles* (monede de aramă).
- ⁶⁶ *Si vero quasdam res proprias mulier in domo viri aut alibi rapositas habuit, harum actionem et retentionem habeat omnibus modis imminutam.*
- ⁶⁷ Bineînțeles că deținerea de către soția supraviețuitoare a altei averi importante o exclude de la moștenirea defunctului.
- ⁶⁸ Aici amintim că textul acestei novele nu dă drept la divorț femeii abuzate; bărbatul însă are dreptul de a se despărți dacă femeia a mâncat fără știința lui în compania altui bărbat, dacă se duce la teatru sau la baia publică. A se vedea și Beck Hans-Georg, *op. cit.*, p. 50.
- ⁶⁹ Lăsând momentan deoparte chestiunea desființării dreptului bărbatului supraviețuitor, Iustinian nu a modificat condițiile necesare acordării dreptului soției rămase în viață.
- ⁷⁰ Concurând cu alte rude decât copiii, văduva va lua *quarta* în plină proprietate, cu limita impusă a celor 100 de livre.
- ⁷¹ Doar prin textul Novelei 127 și numai în cazul donațiilor *propter nuptias* s-a prevăzut că femeia care nu se va recăsători să aibă drept de proprietate asupra unei părți cât a unui copil din aceste donații. Această regulă se aplica și bărbatului și altor descendenți.
- ⁷² Instituții III. 3.
- ⁷³ A se vedea viețile împărăteselor Sofia (soția lui Iustin II), Irina Ducas, Teodora ultima Macedoneană, Zoe Porfirogeneta e.t.c.
- ⁷⁴ Th. Spath, *Les femmes ont-elles gouverne Rome?*, Histoire, 183/1994, p.30-34 *apud* Florica Mișuț Bohilțea, *Condiția feminină la Roma în secolul I a. Chr.*, Ed. Universității din București, București, 2010, p. 18.
- ⁷⁵ Constantine Porphyrogenetos, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, ed. J.J.Reiske, 2 vol, CSHB, Bonn, 1892, 1. 39, *apud* Lynda Garland, *Împărătesele Bizanțului*, Ed. Nemira, București, 2014, trad. din limba engleză de Maria Yvonne Băncilă și Damian Alexandru Anfile, p. 19.
- ⁷⁶ Lynda Garland, *op. cit.*, p. 20.

- ⁷⁷ Traducerea oficială în limba greacă a termenului latin *imperator*.
- ⁷⁸ Procopius din Cesarea, *Istoria secretă*, Ed. Gramar, 2006, București.
- ⁷⁹ Incintă amenajată pentru cursele de care și amuzamentul populației. În Constantinopol hipodromul se afla alături de Marele Palat imperial, iar împăratul avea propria lojă, în care intra direct în palat.
- ⁸⁰ Deși Mihail Sirianul, un cronicar monofizit din sec. al XII-lea afirmă cu toată seriozitatea că Teodora era fiica unui preot și a dus o viață de evlavie și de castitate până la căsătoria sa cu împăratul.
- ⁸¹ C. V.4.23.
- ⁸² *Ibidem*.
- ⁸³ C. V.4.23 : *neque differentiam aliquam eas habere cum his, quae nihil simile peccaverunt*.
- ⁸⁴ Teodora a insistat ca aceeași cinstită să i se arate și ei, să fie numită cu apelativul *despina* (stăpână), ba chiar să primească ambasadori ai altor țări, ca și cum ea ar fi fost stăpâna Imperiului.
- ⁸⁵ Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 228.
- ⁸⁶ Procopius de Cesarea, *op. cit.*, 13.19, 15.10.
- ⁸⁷ *Idem*, 10.13, 14.7.
- ⁸⁸ Asterios Gerostergios, *op. cit.*, p. 7.
- ⁸⁹ Beck Hans-Georg, *op.cit.*, p. 84, 123.
- ⁹⁰ Lynda Garland, *op.cit.*, p. 38.
- ⁹¹ Nov. 5.2.
- ⁹² Monique Alexandre, *De l'annonce du royaume a l'église*, în *Histoire de Femmes*, vol. I, p. 439-471 *apud* Florica Mihuț Bohilțea, *op. cit.*, p. 20.
- ⁹³ C. V.4.28.
- ⁹⁴ Tot prin această Novelă împăratul dispune ca soțiile militarilor să fie întreținute de stat pe durata absenței soților, chiar dacă nu au știri de la ei; dacă o femeie află că soțul i-a murit și se gândește la o altă căsătorie, porunca imperială era să fie pedepsiți pentru adulter atât ea, cât și cel ce dorise să o ia de soție.
- ⁹⁵ Conform C. V.4.29, dacă totuși doreau să revină pe scenă după căsătorie, drepturile le erau anulate.
- ⁹⁶ C. V.4.33.
- ⁹⁷ C. IX.13.
- ⁹⁸ Evagrie Scolasticul este un istoric sirian creștin de limbă greacă, născut pe la anul 536 la Epifania (în Siria de azi) și mort puțin după anul 594. Împreună cu Eusebiu de Cezareea, Sozomen, Teodoret din Cir și Socrate Scolasticul, Evagrie Scolasticul este unul din principalii istorici bisericești ai Antichității târzii.
- ⁹⁹ Lynda Garland, *op.cit.*, p. 39.
- ¹⁰⁰ Precum împăratul Leon I, care în anul 460 a încercat să scoată prostituția complet în afara legii.
- ¹⁰¹ John Malalas, *Cronografia*, Ed. L. Dindorf, CSHB, Bonn, 1831, p.440-441 *apud* Lynda Garland, *op.cit.*, p. 41. În această operă, scriitorul include evenimentele de la facerea lumii până în anul 550, având un caracter de popularizare. Este scrisă în așa fel încât să stârnească interesul publicului căruia îi este adresată. Adesea, autorul prezintă fapte istorice alături de fenomene naturale, cum ar fi cutremurele, inundațiile și de diferite legende.
- ¹⁰² Comandat al unui corp militar atașat Curții imperiale.
- ¹⁰³ John Malalas, *op. cit.*, p. 439-440.
- ¹⁰⁴ Jean Gaudemet *Droit prive romain*, Ed. Montchrestien, Paris, 1998, p. 205.
- ¹⁰⁵ C. V.12.29, John Murray, *A dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, 1875; http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Dos.html.
- ¹⁰⁶ C. V.13.1, S.G. Longinescu, *Elemente de drept roman, vol. II*, Tipografia Soc. Anonime *Curierul Judiciar*, București, 1929, p. 633.

- ¹⁰⁷ S.G. Longinescu, *op.cit.*, p. 638.
- ¹⁰⁸ Jean Gaudemet, *op.cit.*, p. 206.
- ¹⁰⁹ Nicolae Basilescu, *Dota în dreptul roman și român*, Teză pentru licență, Facultatea de Drept București, Tipografia Curierului român, 1881, p. 12.
- ¹¹⁰ Paul Vasilescu, *Regimuri matrimoniale*, ed. a II-a, Ed. Universul Juridic, 2009, p. 125.
- ¹¹¹ *Nec ad fragilitatem muliebrem respicientes nec quod et corpore et substantia et omni vita sua marito fungitur.*
- ¹¹² Nov. 61.1.2 (an 537).
- ¹¹³ Viața societății romano-bizantine era dominată, social și politic, de patru facțiuni : albaștrii, verzii, albi și roșii; cele mai influente în perioada lui Iustinian au fost primele două. Fiscalitatea excesivă, abuzurile înalților demnitari imperiali, politica de sprijinire a albaștrilor, refuzul dialogului cu nemulțumiții (verzii) au fost cauzele multiple care au stat la baza izbucnirii răscoalei Nika. Opoziția față de regimul lui Iustinian a dus la unirea celor două facțiuni care și la agravarea rapidă a situației. Procopius în *Istoria secretă* 1.24 amintește cuvintele Teodorei adresate lui Iustinian în plin consiliu : „Este imposibil omului, odată venit pe lume, să ocolească moartea, dar a fugi, când ești împărat, este de neîngăduit. Dacă luminăta-ta vrea să fugă, bine: ai aur, corăbiile sunt pregătite, marea îți este deschisă. Eu, însă, rămân. Dar gândește-te și ia aminte ca nu cumva după fugă, să preferi moartea în locul mântuirii. Îmi place această veche maximă că purpura este un frumos lințoliu”.
- ¹¹⁴ W. Schubart, *Justinian und Theodora*, Munchen, 1943, p. 43 *apud* Vasile Mărculeț, *op. cit.*, p. 24.
- ¹¹⁵ Georgeta Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat- Țara Românească, Moldova, Transilvania, Secolele XV-XVII*, Ed. Argonaut, 2011, p. 18.
- ¹¹⁶ Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 194.
- ¹¹⁷ W. Basset, *The Bond of Marriage*, 1968, p. 94 *apud* P.L. Reynolds, *op.cit.*, p. 64.
- ¹¹⁸ Ch. Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VI-e siecle*, Paris, 1901, p. 32 *apud* George Fotino, *op.cit.*, p. 156.
- ¹¹⁹ Edward Gibbon, *The decline and Fall of the Roman Empire*, chap. 44 *apud* Caroline Humfress, *op. cit.*, p. 161.